

Հայաստանի 1988ի դեպքերու ազդեցութիւնը Ֆրանսահայուհիի մը փոխանցումի աշխատանքին վրայ

Գիրքը, որուն հրատարակութեան անտեղիտալի ցանկութիւնը ծնաւ մէջս Հայաստանի 1988ի երկրաշարժը, կը կոչուի՝ *Բա՛ց միայն իմ դիմաց ճամբաներն Արմենիոյ*։ⁱ Կը փափաքիմ կարգ մը դիտողութիւններ ընել ցուցնելէ առաջ, թէ ինչպէ՛ս այս դեպքը իրօք մղեց զիս մէկ հատորիⁱⁱ մէջ խմբելու 1975 էն ի վեր իբրեւ «հայկական ծագումով ֆրանսուհի» գրած զանազան յօդուածներս, նախապէս լոյս տեսած Ժան Փոլ Սարթրի *ԼԷ Թան Մօտերն* պարբերականին մէջ։ Անոնք հաւանօրէն աշխուժ վիճաբանութիւններու առիթ պիտի ստեղծեն, քանի որ գիրքի առաջին գլուխը կը հարցադրեր արդէն «ինչպէ՛ս կարելի է հայ ըլլալ»ⁱⁱⁱ, եւ որովհետեւ իմ սերունդիս պատկանող հայուհիի մը Ֆրանսական սփիւռքին մէջ ճանչցած մշակութային պայմանները վստահաբար շատ տարբեր են ձերիններէն, հոս՝ Հայաստանի մէջ։

Այս վերնագիրը փոխ առած էի այն ատեն ֆրանսացի մեծ դասական Զորնէյի մէկ ողբերգութենէն, որովհետեւ կ'ուզէի Հայաստանը ոգեկոչել մեկնելով իմ «որդեգրումի երկիր»իս մէկ վարպետին բնագիրէն եւ՝ անոր բանաստեղծական նայուածքով։ Արդարեւ, հոգեխոցային փոխանցումի իմ ամբողջ տեսաբանութիւնս^{iv} հիմնուած է այն վարկածին վրայ, որ սփիւռքի ժառանգորդը պէտք է իր որդեգրութեան երկիրի մշակոյթին ազդեցութիւնը կրած ըլլայ, կարենալ իր սեփական պատմութիւնը խօսեցնելու եւ զայն ուրիշներուն ծանօթացնելու համար։ Միտքես չէր անցներ անշուշտ, որ այս վերնագիրի նշանակիչները օր մը իրապէս պիտի բանային առջեւս *ճամբաները Հայաստանի*, ինչպէս կը փափաքէր Լաւոդիկէ իշխանուհին։ Հայաստանի, ուր կը գտնուիմ հիմա ձեզի հետ, առաջին անգամը ըլլալով։ Արդարեւ կ'ուզէի հոս գալ ո՛չ թէ անձնական նախաձեռնութեամբ, այլ հրաւերի մը առիթով, 1915ի ցեղասպանութեան փոխանցումի աշխատանքիս ծիրին մէջ։ Առաջին անգամը ըլլալով այս հրաւերը եկաւ Տիրան Տոնապետեանէն, որուն երախտապարտ եմ մանաւանդ ա՛յն պատճառով, որ այս գիտաժողովը կրկին անգամ մը կ'ոգեկոչէ տարեդարձը դեպքին, որ զիս մղեց կատարելու նախազգացական վերնագիրով այս հրատարակութիւնը։ Պէտք է ընդունիմ, ուրեմն, հոգեվերլուծական ըմբռնումներու յատուկ լաւատեսութեամբ, թէ ես անգիտակցօրէն կը փափաքէի, քորնէլեան հերոսուհիին պէս, որ *բացուէին առջեւս ճամբաներն Արմենիոյ*, մինչ իմ գիտակից ծրագիրս ամեն բանէ առաջ վկայելն էր ֆրանսայի ընթերցողներուն առջեւ - հոգեվերլուծողներու թե՛ հայկական Աղէտին ժառանգորդներուն - հոգեխոցական փոխանցումի մը եւ բռնի տարատնկումի մը հետեւանքներուն մասին աքսորականներու յետնորդներու հոգիներուն մէջ։

Եթէ հաւատանք հոգեվերլուծող Ռընէ Զաեսին, իսկապէս իմ գիրքս է, անոր կորիզը կազմող հօրս *Տեղահանութեան օրագիր*^vով, որ առաջնորդած է զիս ձեր քով։ Զաես այսպէս կը նկարագրէ փոխանցումի գործընթացը.

«Ոչինչ կը ջնջուի [այն բաներէն], որ քահի մը սերունդ ետք անպայման կը յայտնուին [...] իբրեւ նշանն իսկ խորհրդանշական կարգով չփոխանցուածին [...] Նամակը միշտ կը հասնի հասցեատիրոջ, Նոյիսկ եթէ ան իբրեւ այդպիսին չէ նշանակուած առաքողին կողմէ. հետքը կը հետեւի իր ճամբուն ուրիշներուն մէջ, մինչեւ որ մէկը հասցեատէր նկատէ ինքզինք:vi

Վերնագիրը, որ տուած էի գիրքիս բանաստեղծական նկատառումով, ի վերջոյ յայտնուեցաւ իբրեւ անցք մը, «կամուրջ խօսք»vii մը այս հայրը Պուրսայէն Տէր զօր տանող մահուան ուղիներուն եւ *Արմենիոյ ճամբաներուն* միջեւ, որոնք, հակառակ ամէն ինչի, Նոր հորիզոններու կ'առաջնորդէն:

Չեկուցումս պիտի վերականգնէ եռահանգրուան յետահարութեան xviii մը ընթացքը, որ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող երկրաշարժի մը առիթով, բայց նախապէս սփիւռքի մէջ պատահած քաղաքական դէպքի մը շնորհիւ, նախ կը տեղադրէ հօր մը երթը մշակութային «օտար» ոլորտի մը մէջ, ապա անոր առջեւ բանալու համար *Հայաստանի ճամբաները* իր սկզբնական լեզուով: «Սկզբնական լեզու» ըսելով կը հասկնամ պատումի իսկական լեզուն տակ գտնուող հայերէնը, որուն մասին, թարգմանիչ Պըլըտեանը կ'ըսէ մեզի. «պատմութիւնը թրքերէն է, բարբառանման լեզուով մը, որ կը խօսուէր Արեւմտեան եւ Հարաւային Անատոլիոյ մէջ, ինչպէս Պուրսայի»:ix

Պիտի սկսիմ ուրեմն կրկնելով գրեթէ ինչ որ գրած էի երկրաշարժի ժամանակ իբրեւ ներածութիւն աշխատութեանս: Ան կը բացուի, ինչպէս հարկ է, մեծ մօր մը ոգեկոչումով: Կը ցանկայի այդպէսով ուրուագծել հոգեբանական տրամադրութիւնը ֆրանսահայուհիի մը, երկրաշարժի սարսափելի լուրը առնելու պահուն:

Ահաւոր Տիւանէն, որ 1915-ին մերիններուն դէպի սարսափ եւ մահ տեղահանութեան հրովարտակները հրատարակեց, մինչեւ հոգեվերլուծողի տիւանը, որուն արտաքսելի, հրապարակելի «մնացորդներ»ը եղան ինծի համար այս գրութիւնները 1975էն 1988, «յետահարօրէն» ընկերակցած են ինծի, իրենց անխուսափելի հետեւանքներովը, մահացու եւ փրկարար, պատմութիւնները, արցունքները եւ ճառերը մեծ մայրիկի հրաշալի տիւանին: Նոյնպէս՝ հիւրասիրութեան անուշները եւ փոքր գաւաթով սուրճերը, հիւսքը, ասեղնագործութիւնը եւ կարկտումը կեանքին հետ, մտերիմ եւ կարօտալի ընդունելութիւնները գոյատեւումի հազար ու մէկ արարքներու «սետիր»ին», ուր վերջնականօրէն կծկուած էին իմ մանկական տխրութիւններս, փախուստի յոյսերս, աւելի տանելի այլուրի մը երազներս, ինծի ժպտող այլուրի մը, խօսող ինծի՝ եւ ոչ իմ մէջս:

Առհաւական այս օրրանը բազմած է յիշողութեանս մէջ, երկիրը ձգուած բոլոր ջերմ բաները խորհրդանշող իր բարձիկներով ու կարպետներով, պատկառելի եւ մտերիմ, խստամբեր եւ պերճ, պաշտպանող եւ գաղտնապահ: Անոր յիշատակը կը խտանայ իմ մէջս տարօրէն ընտանի եւ նոյնքան քիչ արեւմտեան *Պերկլասքի* տիւանի տպաւորութեան հետ, որ իրականութեան մէջ բներգի պէս կը կրկնուի ճամբուս վրայ եւ որուն վերարտադրութիւնը, ֆրոյտեան նիստերու սպասման սենեակին մէջ, զիս բազմաթի անգամներ հրաւիրած է անգիտակիցի հեռուները, մեծ մօրս հեռաւոր բնակավայրը, Պուրսայիxi զով սալիկներով իր տան մօտերը եւ

անդին... մինչեւ հոն, ուր կը լսէի ինչ որ փոխանցուած էր ինծի, ուրիշ թագուհիի մը սա խօսքեռով,

*«Քու սիրտդ պահելու յարմար տեղ մը չունիմ (...):
Քանզի ես ոչինչ եմ Յայաստանէն հեռու»^{xii}*

ազդարարութիւնները, որ պիտի ընկերանային ինծի հոգեբուժումիս ընթացքին.

*«Պատրաստուէ՛ տեսնելու երկիրդ աներուած,
Պատրաստուէ՛ տեսնելու հողերուդ տարածքին
Ամենէն ահաւոր մոլուցքները մարտի,
Դիակներու լեռներ եւ գետեր արիւնի»^{xiii}*

յամառ փնտռուքը մէկ տիւանէն միւսը անցնելու ատեն.

*«Չեմ ուզեր ես ըլլալ թագուհին Բիւթանիոյ,
Բա՛ց միայն իմ դիմաց ճամբաներն Արմենիոյ:»^{xiv}*

Հայստանի ճամբաները կը բացուէին ի վերջոյ խաղաղած երեւակայութեանս մէջ. անոնք կը խաչաձեւէին Լոյսիսկ ճամբաները, որ կը տանէին Երեւան, Ղարապաղ^{xv}, ազգայնական ցոյցերու Օփերայի հրապարակը, բայց նաեւ «մեր լեռներ»ու հազարամեայ եկեղեցիները: Հալածիչ ծագումին սուգը, քիչ թէ շատ խորհրդանշական դարձած արմատները հնարաւոր պիտի դարձնէին իրագործումը ծրագիրիս. խմբել ժողովածուի մը մէջ *Թան Մոտերի* այս յօդուածները: Անոնց մէջ հայրական Գրութիւնը ընդելուզելու համար փորձած էի արտայայտել, վերլուծուած այլ գրութիւններու միջնորդութեամբ, ծնողական լքումը, զոր տիւանի մը դիտարանին վրայ մինակ մնացած մանուկը զգացած էր ժամանակին, լեզուէն դուրս:

Բայց տեղի ունեցաւ Սումկայիթի դէպքը:

Այն ատեն ուրուականը յարութիւն առաւ, սեղմեց զիս Լորէն ամօրեայիս չճուլուող, խրտչեցնող, իրական իր պատմութիւններուն ցանցին մէջ: Վարժուած էի մանկութեանս լռութիւններուն մէջ ապաստան տալու բռնաբարուելէ ետք հաշմուած հայուհիներու, սպանուած հայրերու, ջախջախուած կաթնկերներու: Բայց ի՞նչ ընէի զանոնք հիմա եւ այստեղ: Շարունակէի Ֆրո՞յտ թարգմանել^{xvii} մտածելով անոր կազամահ երկու քոյրերուն մասին, որոնք մեր մեծ մայրերու տարիքը ունէին: Ծածկե՛լ, լռութեա՞ն մատնել աշխատանքի նիստերուն ընթացքին իրական «ամարկաները», որոնք սակայն բնակութիւն հաստատած էին մէջս:

Ամէն մարդու՝ իր հօրենական ժառանգութիւ՞նը:

Երբ, դէկտեմբերին, մեծ մայրիկին սետիքը հեռացաւ յիշատակի ամօթիւն ալքերէն եւ խուժեց ներկայ սարսափի բաց միջոցը, երբ Փարիզի բարեկամներէս իւրաքանչիւրը առիթը ունեցաւ զայն ցուցադրուած տեսնելու *Լիպերասիոնի*^{xviii} առաջին էջին վրայ, մղձաւանջային փլատակներուն մէջ այն բանին, որ հրապարակաւ կը կոչուէր «Հայաստան, Անէծքը», երբ ուշադրութիւնները շեղելով «Քարոլին տը Մոնաքոյի

կատարեալ երջանկութենէն»՝ երկրաշարժին յատկացուած նկարաշարը կը մեկնաբանուէր *Փարի Մաջի*^{xix} մէջ. («Մահճակալին վրայ մնացած այս պուպրիկը կը պատկանէր աղջնակի մը, որ մեռած է... իր ծնողներուն եւ երեք քոյրերուն հետ... Միակ ողջ մնացողը... իր մեծ մայրն է, որ նստած կը տեսնէք այստեղ... Ամէն բան կորսնցուցած այս կիները կը քնանան այս պատահական մահիճին վրայ հայկական ձմեռուան սառնաշունչ հովերուն դիմաց»), այն ատեն ծրագիրը, որ մէջս գտնուող աղջնակինն էր թերեւս, բոլորովին իմաստագուրկ դարձաւ:

Երեք սերունդ տեսող ճիգերէ ետք, ձեռք ձգած էի կարգ մը հաճոյքներ, մանաւանդ իրենց նախորդներուն եւ ցեղասպանութենէն ետք ապրիլ շարունակող անձերուն անվայել այս հաճոյքը, աղետի ժամանակի այնքան անպատշաճ այս պերճանքը, որ մտածելու վայելքն է: Բայց երկրաշարժը, անոր բերած շահը ցուրտի եւ պեթոնի ճգմումին դիմաց սպասողական դիրք բռնող պետութեան, որ այնքան կայտառօրէն գործօն էր քաղաքական ճնշումի մարզին մէջ, ինծի համար նորէն մէջս տեղաւորուած տիրական արգելքն էր մտածելու, արգելքը սիրելու, անիմաստութիւնն էր, որուն մէջ կը կորսուէին մեծ մայրիկին սետիրը, իր նախորդը եւ յաջորդը:

Աշխարհի մէջ ըլլալը, որ մայրական ծոցէն ստացած էի, «հազարաւոր հայեր լքումի պատճառով մեռած» xx, առարկայօրէն խօսքի վերածուած էր, անիմաստօրէն ճանչցուած էր լրագրողներու կողմէ, քողագերծուած *Լը Մոնտի* մէջ . «կան իրական պատմութիւններ, որ ձայնը կը խցկեն, նայուածքները կը խոնաւցնեն եւ ամբողջ հաւաքականութիւն մը թմբիրի մէջ կը մխրճեն...: Ողջերուն հնարաւորութիւն տալու համար իրենց մեռելները ճանչնալու... մանուկներու եւ չափահասներու նկարներ ցուցադրուած են: Առաջինները ողջ են, բայց շատ պզտիկ՝ իրենց մականունը գիտնալու համար... երկրորդները մեռած են եւ նկարները...ամնուած են իրենց թաղումէն առաջ:»^{xxi}

Յնորեցուցիչ միաւորումն է դարձեալ երեք տիւաններուն, ողջերուն եւ մեռածներուն, ինքնութիւն չունեցող մանուկներուն եւ անանուն դիակներուն:

Այսպէս է որ կը վեյիշեմ «գործեր եւ օրեր»^{xxii} ընտանիքիս, որ կազմաւորած են զիս, այս էջերուն եւ անոնց խմբումին իմաստ մը տալու համար՝ հակառակ ամէն ինչի: Ես պարտադրաբար գրած եմ, իրենց վրայ բռնացող գոյատեւելու նոյն հարկադրանքով. պետք է արձանագրելի տեղ մը, ձերբազատուելու համար անկէ, իմ մերժողական, կրօնական, զգացական յարաբերութիւնս այն բանին հետ, որ հօրս, մօրս, ինծի արգիլած էր ապրիլ անոնց պէս, որոնք խաղաղօրէն թաղուած են այն երկիրը, ուր ծնած էին: Այսօր այս վերջիններուն թիւը հետզհետէ աւելի նուազ է անշուշտ: Սպառնալիքի, իրենց թշուառութեան պատմութիւններուն ստեղծած անձկութեան, ճնշիչ քննադատութիւններու, իրենց գոյութիւնը արմատաւորող բնաջնջուած վայրերու ոգեկոչումի ճամբով չէ որ իրենց անդարմանելի տառապանքը հասած է ինծի: Ան յարակարծօրէն ամբողջ եութիւնս կը գրաւէ, երբ կը տեսնեմ իրենց «աշխատանք»ը, որ կոչուած էր չէզոքացնելու նախնական անապահովութիւնը, երբ կը յիշեմ կամակոր ցաւը, հնարամիտ աղքատութիւնը, ստեղծագործ տոկունութիւնը, անտեղիտալի հաստատակամութիւնը, որոնցմով անոնք կազմակերպեցին իրենց արքայութիւնը կեանքը եւ հիմերը իմ կեանքիս:

Մեջս միշտ արթուն մնացած բրտութեան մը ծանրութիւնն է որ չեզոքացնել ուզեցի գրաւոր ձեւաւորումովը իմ ներքին Յայաստանիս, ոսկի լռութիւններով անձայն Յայաստանի մը: Չեմ ընդունիր - հասարակ տեղիք է, ո՞վ ինքզինք պարտադրաբար բաժնեկից չի զգար ծնողներու չքաւորութեան - ժամանակայնութիւնը մոլորեցնող մորմոքները, զորս կրեցին հայերը: Բայց ամենէն անկրելի յուզումը, որ հարկադրեց զիս արտայայտուելու, այն յուզումն է, որ կը սեղմէ սիրտս, երբ կը տեսնեմ իրենց արհեստաւորի հաւատարմութեան ու ճարտարութեան հետքերը՝ մեծ մայրիկին կողմէ ասեղնագործուած ազնուական ժանեակները, մօրս բանուածքները յոյսերու փունջեր կազմող, ուշադիր խնամքը, որ հայրս ուներ աշխատանոցի կերպասներուն, բնակարանը պահպանող շինանիւթերուն հանդէպ, ինչպէս ջութակի վարժութիւններուն: Անոնք երկիւղածութեամբ, յարգանքով կը կատարէին բոլոր ծեսերը, որ կեանքի կշռոյթները կը պահպանէն ու նուիրական կը դարձնէն: Աշխատանքային իրենց շարժուճեւերուն մէջ որբերու տհասութիւնը չէ որ կը գտնեմ, այլ հասուն բանիմացութիւնը:

Եւ ահա վերջին խորհուրդը մեծ մայրիկի սոֆային, որուն մէջ, դադրելով հայ ըլլալէ, կը միանամ բոլոր անոնց, որոնք, ինչպէս կ'երգէ Վիլիելմ Սայսթըրի տաւղահարը, իրենց մահիճին վրայ կը սևանին գիշերով ու դառնութեամբ.

*Ով որ բնաւ իր հացը արցունքով չէ կերած,
Ով որ բնաւ չէ յամեցած մտահոգութեամբ լեցուն գիշերները,
Նստած լալով իր մահիճին վրայ,
Չի ճանչնար ձեզ, ո՞վ երկնային գօրութիւններ:xxiii*

Ինչի՞ կը կապեր յոյսը այս տարախնկուած ծեր կիւնը, երբ, քովս նստած ինծի համար անկողինի վերածուած պատկառելի տիւանի եզերքին, կը սորվեցնէր խաչակնքել եւ Յայր մերը հայերէն արտասանել: Իրեն համար՝ ոչինչի անշուշտ: Իր աղօթքին մէջ կրկնակ այս պատգամը կը գտնէի.

«Ոչինչ ունինք այլեւս, ոչինչ որ մեզ պարփակէ: Մենք մեր արժանապատուութիւնն ենք, մեր յիշողութիւնը»,

եւ կամ՝

«Այս աքսորին մէջ չունիմ այլեւս ուրախութիւն ապրելու, չունիմ ուրախութիւն քեզի փոխանցելու: Քեզմով կը հրճուիմ, ամբողջ ուրախութիւնս ես ինծի համար թանկ բաներուն:»

Մեծարելով ինծի համար անհասկնալի այս անդրազանցութիւնը, տեսակ մը կեանքի սեր, որ կը ստիպէ յուսալ, քանի ամէն յոյս կորսուած է, որ կը հրամայէ ինծի հարցապնդել կեանքը, քանի որ այդ կեանքն է որ իրենց մնաց, հաւատարիմ կը մնամ իրենց յոյսի սպասող ակնկալութեան:

Յայրեր՝ մեռած ոչ մէկ տեղ եւ որ ոչ մէկ պատանք ծածկեց, աքսորական մեծ մայրերու ողբ, լոյսէ գորգեր, յիշատակ դարձած ժանեակներ եւ գոհարներ, կարօտի բանուածքներ,

«Բա՛ց միայն իմ դիմաց ճամբաներն Արմենիոյ»

ճամբաները մանկութեան, որ չունեցան անոնք, գարնանային ձրի հաճոյքներ, որ անոնց սարմինը չճանչցաւ բնաւ, որպէսզի գրուին իրենց եւ իմ պատմութիւնները, որպէսզի անապատի սարսափի անվայրութիւնը ծնի որոշ տեղը մեր յիշողութեան, անագասնդիկը մեր ժպիտներուն:

Ահաւասիկ ինչ տրամադրութեան մէջ էի, երբ որոշեցի հրատարակել նման գրութիւն մը «միացեալ» պատմութիւններով: «Միացեալ» բառը կը գործածեմ այն իմաստով, որ հոգեվերլուծումը կը թելադրէ, երբ կը խօսի անհրաժեշտութեանը մասին «միացնելու» մահուան եւ կեանքի մղումները, որպէսզի ապրող ներկան կարենայ ներդրուիլ եւ ոչ՝ հանգուցեալները, ինչպէս էր պարագան առաջ, որպէսզի հնարաւոր դառնայ սուգը այն բանին, որ անոնք չկրցան ըլլալ մեզի համար: Փոխաբերութիւնը շարունակելով կրնամ ըսել, որ հոգեվերլուծումի տիւանը կարելիութիւն ընծայեց ինծի ազատելու գանձերը, որոնց մասին կը պատմէր մեծ մայրիկին տիւանը, յետոյ նաեւ հայրիկինը, առաջին Տիւանի ամենակարող կապանքներէն:

Արհեստաւորական աւանդութիւնը, որ հարագատ էր ինծի եւ որ արթնամիտ կերպով կը թելադրէր գոհանալ միշտ ունեցուած քիչով, կը հրաւիրէր զիս հիւսելու, ազուցելու երեք տիւաններուս պատգամները^{xxiv}, որպէսզի այս խիտ հանգուցումէն ոչինչ իյնայ ուրացումի օղակին մէջ. ոչ ահաւոր Տիւանէն, ոչ մեծ մօրս կամ հօրս սքանչելի տիւանէն, որ կը պատմէր ինծի կորսուած երկիրին մասին, ոչ ալ տիւանէն հոգեվերլուծողին - իսկական արհեստաւորին - որ ինծի համար փրկարար յանգում մը եղած էր: Գրելը, ի վերջոյ, յարգանք մատուցել էր վտանգաւոր կցումներ կատարող բեղուն այս արհեստաւորութեան, ընդունիլ էր անհրաժեշտութենէն ծնած խորամտութիւնը հեքիաթի տղեկին - անուս, բայց վերապրումի ճարպիկութիւններուն ծանօթ - որ խիճեր կը ցաներ, հոն ուր խօսքը անզօր էր, բազմաձայնութեամբ վերակազմել էր պատգամները երեք իրարու օտար, նոյնիսկ թշնամի տիւաններուն: Յաւանօրէն հարկ էր որ այս ձեւով թարգմանէի նշանակիչները ճմլող պարունակի մը՝ անոնց բերելով արծագանգը միաժամանակ նոյն եւ այլ պարունակիչի մը, միաւորումը նորոգող արգանդի մը, այսինքն հրապարակելի եզրերով արտայայտէի ծնողական չըսուածը: Սկզբնական բնագիրի անասելին ինծի համար լսելի դարձաւ միայն այն ատեն, երբ տեղի ունեցաւ ուրիշի ունկնդրութեան մէջ, ապահովելէ ետք ներմղում մը բազմախաւ հեռաւորութիւններ ստեղծող. ուրիշ լեզուի, ուրիշ մշակոյթի, ուրիշ բնագիրի...

xxx

Զանի հոգեխոցի տեւականութիւնը յետահարութեամբ կ'արտայայտուի, քիչ մը եւս ետ երթանք ժամանակին մէջ. անշուշտ Յայաստանի 1988ի երկրաշարժի բնական հոգեխոցն էր որ մղեց զիս իր իսկական տարողութիւնը տալու հօրս ձեռագիրի առաջին հրատարակութեան, 1982-ին, յատկանշական վերնագիրով հատորի մը մէջ գետեղելով զայն: Արդ, նախնական այս հրատարակութիւնը, որ առաջին անգամը ըլլալով հօր մը վկայութիւնը կ'արձանագրէր որդեգրումի երկիրին մշակութային ոլորտին մէջ, հնարաւոր դարձած էր բրտութեան մը, «քաղաքակա՛ն» բրտութեան մը շնորհիւ, եւ այս անգամ սփիւռքի մէջ:

Օրինակը դժուար այն ուղեւորութեան, որ բրտօրէն ծածկուած պատմական ճշմարտութիւն մը անպայման պետք է կատարէ իր լրիւ սահմանումին հասնելու համար, կը ցուցնէ, թէ ան ո՛րքան հարկատու է աշխարհի մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն, որոնք կու գան կրկնելու իր բրտութիւնը՝ քողագերծելով զայն:

Արդարեւ *Թան Մոտերի*^{xxv} փետրուար 1982-ի հրատարակութիւնը ստանձնելու ամօթը կրցայ դիմակալել միայն ա՛յն ատեն, երբ հանրային կարծիքի լռութիւնը, հայերու ցեղասպանութիւնը պատող, բրտօրէն խզուեցաւ հայկական առաջին «ահաբեկչութեան» ցնցիչ արարքին կողմէ՝ պատանդներու առումով թրքական ընդհանուր հիւպատոսարանին մէջ, սեպտեմբեր 1981-ին: Եթէ ապրող հայեր համարձակած չըլլային գայթակղեցուցիչ կերպով յայտնելու իրենց յուսահատ վճռակամութիւնը, իմ արարքս մեռեալներու սրբապղծումի տպաւորութիւն պիտի գործէր վրաս: Ի՞նչ ըսել խօսքի մը մասին, որ բրտութենէ միայն կրնայ ծնիլ: Երբ խորհրդանշական դաշտ մը կրնայ բացուիլ միայն «ահաբեկչութեամբ», որ խորքին մէջ դիմադրական արարք մըն է միայն, ըսել է թէ ուրիշները «մտածել»ու մղելու համար զոհուող «ահաբեկիչներ»ը իրենց սեփական մարմինին մէջ կը զգան ահը, որ ուրիշներու «մտածում»ը կլանած էր իրենց հայրերուն արժանապատուութեան հետ:

Հոս ձեզի կը ներկայացնեմ ինչ որ գրած էի այն ատեն:

«Օրագիրը, որ հայրս շարադրեց հաւանօրէն 1919-ին Ֆրանսա հասնելէ քիչ ետք, կը պատմէ դէպքեր, որոնք տեղի ունեցած են իր կեանքին մէջ 14 տարեկանէն մինչեւ 20 տարեկանը: Իր ողջութեան ծանօթ էի այս փաստաթուղթի գոյութեան, բայց բնաւ չէի ուզած տեսնել զայն: Անստանձնելի էր, չէի համարձակեր մօտենալ անոր, կարծես ռումբ մըն էր, որ ձեռքերուս մէջ պիտի պայթէր: Ուրեմն անընթեռնելի մնաց ինծի համար: Իր մահէն ութ տարի ետք միայն, 1978ին, ինքզինքս ի վիճակի զգացի դիմակալելու զայն եւ թարգմանել տուի: Թարգմանութեան այս աշխատանքը ինծի համար աշխարհի բերելու «աշխատանք» մըն է, ընթերցական հեռաւորութեան վրայ տեղադրում մը եւ շրջանակում մը: Իր լեզուական փոխադրութեամբ, բայց նաեւ «ընթերցումի նօթ»երով, որոնք վկայութիւնը կը տեղաւորեն իր աշխարհագրաական եւ պատմական շրջանակին մէջ, թարգմանիչը՝ Գրիգոր Պըլտեան^{xxvi}, լեզուական իրականութեան մէջ կը փոխադրէ պատում մը, որ եթէ «պարփակուած» չըլլար ժամանակամիջոցային այս նշաններուն կողմէ, պիտի չիյնար հաղորդակցութեան խորհրդանշումի դաշտին մէջ: Արդարեւ, այսօրուան հայերու այս «ընտանեկան գաղտնիք»ը գառանցանք կրնայ թուիլ ո՞րքա օտարի, որ, եթէ բրտութիւնը խենթութիւն է, յաճախ նուազ վտանգաւոր կը գտնէ խենթ համարել այն անձը, որուն պատճառով գայթակղութիւնը տեղի կ'ունենայ: Եւ արդէն, ոչնչացումէ մը ազատիլ անշուշտ կեանքը փրկել կը նշանակէ, բայց նաեւ ինքզինքը վերագտնել - եւ վաթսուն տարին հազիւ կը բաւէ [այս գործընթացին] - որովհետեւ պետք է տակաւին «աշխատիլ» անջատուիլ անկէ, ջանալ զայն թարգմանել ապրողներու աշխարհին մէջ: Պէտք է մարդ կենսունակութիւնը պահած ըլլայ՝ իր մէջէն վանելու համար [այս ոչնչացումը]:

Քաղաքական այժմեության բեմին վրայ, վերջին պատահարներու շղթայագերծումը ահագանգի մատնած ըլլալով հանրային կարծիքը Թուրքիոյ կողմէ 1915-ի ցեղասպանութեան ոչ-ճանաչումին մասին՝ ատով իսկ «խօսքի առարկայ» դարձուց մեր առաջին ցեղասպանութիւնը, որ մինչեւ այդ խստօրէն գրաքննուած էր: Տեղեկատուութեան մարզին մէջ, համատարած լռութեան տեղ ազատութիւն գտան այլեւս հնարաւոր խօսք մը եւ լսողութիւն մը՝ յիշեցնելու համար օրինականութիւնը այս նեղացուցիչ թղթածրարին, որուն մէջ կարելի է տեղաւորել, բազմաթիւ ուրիշներու կարգին, երիտասարդ ականատեսի մը ներկայ վկայութիւնը:

Այս էջերուն մէջ կը վերագտնեմ մէկ մասը այն պատմութիւններուն, որոնք իմ մանկութիւնս լեցուցած են եւ մանկութիւնը ինծի տարեկից բոլոր հայերուն: Շատ կը սիրէի հայրս լսել. յանկարծ խուսափողական դարձող հր ոգեկոչումները քողով մը կը ծածկէին անկրելի պատկերներ, բայց իր նաուածքին վարագուրումը, իր շարժումներուն զսպումը, իր ձայնին գաղտնի յուզումը եւ վճռակամութիւնը ինծի կը պատմէին Այլուրի մը մասին, որ անմեղօրէն սիրած էր, հոն ահաբակումի ենթարկուելէ առաջ: Իր պատմութիւններուն մէջէն ինծի կը հասներ կարօտը երկիրի մը, որմէ վերջնականօրէն խլուած էր, հոն ձգելով «մեր տուններուն», վերջին պահուն թաղուած «հօր» մարմինին հետ, իր երիտասարդական երազները, կեանքին արմատները:

Երբ վերընթերցումի պահերուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը բաւարար չափով կը ներմդէ յուզումի ալիքը՝ տեղ բանալու համար մէջս սովորական եւ հետաքրքիր ընթերցողին, կը հասկնամ բուռն հաճոյքը, որ կը զգայի, պզտիկ եղած ատենս, լսելով այս օրագիրի հեղինակը, որ հանգրուան առ հանգրուան կը վերապրէր դիւցազներգութիւնը, որուն ծնունդն էմ ես հակառակ ամէն ինչի. ծերացնող բան մը կար այն զգացումին մէջ, որ կեանքը - սարսափ, անգամ մը եւս միասին առնուած համեստ սնունդ կամ գունազեղ ու յուսալից շուկաներ - գաղտնազերծելիք անողոք արկածախնդրութիւն մըն էր եւ թէ ճնշումին դիմանալ ու վերապրիլը մեզի՝ բոլոր հայերուս համար, անշրջանցելի հրամայական մըն էր:

Պատուելու համար այս չեմ գիտեր ո՛ր թաղուած մեծ հօր յիշատակը, յիշատակը բոլոր այն հայերուն, որոնց գողգոթան եւ վախճանը կը յուշէ այս զեկուցումը խռովիչ ժուժկալութեամբ մը, պատուելու համար մարտունակութեան եւ դիմադրութեան ոգին, որ պուրսացի պատանին իր մէջ գտաւ պահպանելու համար, ամենէն գէշ պահերուն, կեանքը եւ իր իմաստը, պարտականութիւնս նկատեցի հրապարակել իր «մտերիմ» օրագիրը: Հայրս, որ առհասարակ բնաւ մասնաւոր սեր մը չունէր գրականութեան հանդէպ, կը դատապարտէր անոր անզօրութիւնը, նոյնիսկ երկդիմութիւնը, ուժեղներու խաբէութեան դիմաց ուզած է անպայման գրողական արարքով զսպել, հեռու պահել, դիւազերծել «կրուած» սարսափը: Թուղթին վրայ սելեռելով կրակը յիշողութեան, ան փորձած է ժամանակ շահիլ մէկ սերունդի տելողութեամբ:

Անմիջական մահուան վտանգը, որ ցեղասպանութեան մը ատեն կը բռնանայ նուաստացած, սպառած, աքսորուած, անօթութեան դատապարտուած «ես»ի մը վրայ, կրկնուող սպանդի տեսարանովը անոնց, առանց որոնց կեանքը կը փլի, այս մնայուն վտանգը, երկարատեւ

ահաբեկչութիւն մըն է վերապրողին համար, անվերականգնելի վնաս մը: Այս հոգեխոցը կեանքի յետագայ ոչ մէկ երեւոյթի կը համարկուի եւ կեանքը այն ատեն կը վերածուի «մեռեալ», ընդհատ, անօրէն ժամանակի մը, ենթակային զաւակներուն համար. այս հոգեխոցը, եթէ ճանաչում չգտնէ ոճիրի հեղինակներուն կողմէ, կը վերածուի զառանցական ժառանգութեան մը, իրականութեան մէջ խարխիս չունեցող մոլորած բրտութեան մը, հեղուցիչ, լկտի կամ պայթուցիկ մղձաւանջի մը:

Եւ այս նախնական ահաբեկչութիւնն է որ Թալաաթ, 12 դեկտեմբեր 1915ին, 1 500 000 ոչնչացուելիք հայերու զտումի չափանիշ կը դարձնէ: «Յաւաքեցէք եւ խնամեցէք միայն այն որբերը, որ չեն կրնար յետագային յիշել սարսափը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Միւսները ետ դրկեցէք կարաւաններուն հետ...»^{xxvii} Այս ահաբեկչութիւնը օրինակ պիտի ըլլայ Յիթլերի 22 օգոստոս 1939-ին. «Մեր ուժը պետք է կայանայ մեր արագութեան եւ բրտութեան մէջ... Այսօր ո՞վ կը խօսի տակաւին հայերու ջարդին մասին:»

xxx

Խօսքս պիտի աւարտեմ մէքերելով քանի մը տող օրագիրէն, ինչպէս միշտ կ'ընեմ, երբ, կը խօսիմ Ֆրանսայի մէջ, հոգեվերլուծողներու առջեւ, որոնք կ'ուսումնասիրեն Պատմութեան բրտութիւններուն հոգեխոցական ազդեցութիւնները:

«10 օգոստոս 1915, չորեքշաբթի, բոլոր կրածներս 1915-էն 1919 տարիներուն.

« Պուրսայէն ելանք եզի սայլով եւ տաս օրէն հասանք Ալայութ: Յոն վրան լարեցինք[...] Յայրիկս ըսաւ. «լաւ չէ անգործ մնալը. պետք է գործ մը ընենք:»[...] Երեք ամիս մը մնացինք այս քաղաքը: Յետոյ ուզեցին մեզ աքսորել[...] Երբ Անթարին հասանք, մէկ կողմէն անօթութիւնը, միւս կողմէն ալ աղտոտութիւնը մեզ կը նեղէին: Շուները պատառ-պատառ կ'ընէին դիակները, մարդ չէր թաղեր զանոնք: Ամէն կողմ կը հոտեր: Յամամի մէջ [...] նկատեցինք, որ մարդիկ մարախ կ'ուտէին: Ամէն կողմ մահամերձներ եւ մեռելներ կային: Շուտով մարախ չմնաց, որովհետեւ ամէն մարդ կերած էր: Եւ տեղահանութիւնը չէր վերջանար [...] Մայրս ըսաւ. «Մեր հիւանդին վիճակը ծանր է, յաջորդ կարաւանով մեկնինք:» «Կը համարձակիս խօսի՞լ», ըսաւ ժանտարմա մը եւ հօրս գլուխը հարուածեց: Մայրս կ'աղաչէր [...], որ զի՛նք ծեծէին, ոչ՝ հայրս: Ասոր վրայ ժանտարման մայրս հարուածեց [...] Վեց օր ետք, հօրս մահուան օրը, նորէն տեղահանեցին մեզ: Մայրս կը ծեծէին, մենք՝ երկու եղբայր, կու լայինք: Բան չէինք կրնար ընել, որովհետեւ շուներու վոհմակի պէս շատ էին: Մօրս կ'ըսէին. «հիւանդդ մեռաւ:» Եւ մայրս կ'ըսէր՝ « մեռելը թաղենք, երթանք»: Կը պատասխանէին՝ «ոչ. ուրիշներուն ըրածը պիտի ընեք»: Ուրիշները [...] կը լքէին իրենց մեռելները եւ զիշերը շնագայլերը կ'ուտէին զանոնք: Տեսայ, որ ճար չկար, բան մը պետք էր ընել, 75 տիրեմնոց շիշ մը առի (1 տիրեմն 3 կրամ կ'ընէ), վարդի իւղ լեցուցի եւ զացի տեղահանութեան ժանտարմաներուն մեծը տեսնելու[...] Օր մը եւս մնացինք: Փոս մը փորեցինք եւ հինգ դահեկան տուիք քահանային: Այսպէս թաղեցինք հայրս[...] Տասնհինգ օր ետք տեղահանութիւնը վերսկսաւ[...] Ամէն ինչ կ'այրէին[...] Պահուըտեցայ, որովհետեւ կը սպաննէին մարդիկը [...]

Շատ անօթի եւ շատ ծարաւ էինք: Անօթութենէ պիտի մեռնէինք: [...] Ռաքքայի մէջ խան մը ցոյց տուին մեզի: Յոն գացինք եւ ի՞նչ տեսանք. մարդիկ անօթութենէ կը մեռնէին: Ներսը լէշի հոտերէն կարելի չէր կենալ: [...] դրամ չունէինք, սկսանք խոտ ուտել: [...] Տեսանք, որ պիտի մեռնինք: Հագիւ երկու քայլ կը նետէինք, մէկէն գետին կ'իյնայինք: Մայրիկը մտածեց եւ ըսաւ. «Ես եթէ պիտի մեռնիմ, մեռնի՛մ. դուք պետք չէ մեռնիք»: Այս ըսելով մեզ արաքներուն տուաւ: \xxviii

ⁱ Քորնէյ, *Նիքոմէտ* (1651), տող 1713:

ⁱⁱ Յ.Ալթունեան, «*Ուկրէ մուա ստօլըման լէ շըմէն տ'Արմէնի*», *Էօն ժէնոսիտ օ տեզեր տը լինքոնսիան*: Յառաջաբան Ռընէ Քաւսի), ԼԷ ՊԷԼ ԼԷթր / Քոնֆլիւան փսիքսակիթիք, 1999, 2003: Հայերէն թարգմանութիւն՝ Գրիգոր Շահինեանի եւ Կարին Չոհրաբեանի, Անթիլիաս, 2001: Գործի տարածումի մասին կարծիք կազմելու համար՝ դիմել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս, Լիբանան, Օր. Սիւզի Յովհաննէսեանին, 00961 - 4 - 41 00 01, bookstore@armenianorthodoxchurch.org

ⁱⁱⁱ Լոյս տեսած *ԼԷ Թան Սոտերն*»ի թիւ 353ին մէջ, 1975ի դեկտեմբերին:

^{iv} Տեսնել նաեւ, յիշուած «*Ուկրը մուա...*» Էն գատ, *Լա Սիւրվիվանս / Թրատիւիր լը թրոմա քոլէքթիֆ* (յառաջաբան եւ վերջաբան Փ. Ֆետիտայի, Ռ. Քաւսի), Փարիզ, Տիւնօ / Էնքոնսիան Է քիւլթիւր, 2000: *Լ'Էնթրատիւզիպլը, / Տէյ, մէմուար, թրանսմիսիոն*, Տիւնօ, Փսիշիսմ, 2005:

^v Այս ձեռագիրը, «Բոլոր կրածներս 1915-էն 1919 տարիներուն» Վահրամ Ալթունեանի (1901 - 1970) , «Յեղասպանութեան մը ահաբեկչութիւնը» վերնագրուած իմ կողմէս, ամբողջութեամբ տպուած է 1982-ի փետրուարին *Թան Սոտերն*ի թիւ 447-ին մէջ եւ ներառուած «*Ուկրը մուա...*» ի մէջ: Չայն թարգմանած է եւ նօթերով ու վերջաբանով օժտած Գրիգոր Պըլտեանը, գրող եւ դասախօս Ինսլքոյի, որուն խելամուտ նօթերը եւ յառաջաբանը պետք է կարդալ՝ տեղադրելու համար այս *Օրագիրը* ուրիշ նոյն ժամանակ գրուած «հում» վկայութիւններու շարքին եւ իր պատմական, աշխարհագրական, լեզուական յեռումին մէջ:

^{vi} Ռընէ Քաւս. «*Լը Սիւմէ տը լ'Էրիթաժ*», *Թրանսմիսիոն տը լա վի փսիշիք անթըր ժէնէրասիոնի* մէջ, Տիւնօ / Էնքոնսիան Է քիւլթիւր, 1993, էջ 45: Յիշատակուած իմ կողմէս *Լ'Էնթրատիւզիպլի* մէջ, էջ 147:

^{vii} Հայերէն թարգմանութիւն Ֆրոյսի կողմէ գործածուած եզրին իր *Երագի մեկնաբանութիւնը* գործի տեսաբանութեան մէջ:

viii Ֆրոյտի կողմէ գործածուած եզր ժամանակի իր ըմբռնումին կապակցութեամբ: Փորձերը բարեփոխուած են յետագային նոր փորձառութիւններու լոյսին տակ: Այս ձեւով անոնք հոգեբանական նոր գործօնութիւն մը կ'ունենան:

ix «*Ուվրը մուա...*», էջ 116:

x «Սետիր»ը (արաբօթրքերէն եզր) իբրեւ մահճակալ եւ օթոց ծառայող կահ մըն է աղքատ միջավայրի յատուկ: «Տիւան»ը (պարսկերէն եզր), կարելոր գրութիւններու ժողովածու է նաեւ, քերթուածներու հատոր: (Օր. Կեօթէի տիւանը): Պատկեր, որ խորքին մէջ էական խօսքերու կը վերաբերի եւ անոնց արտաբերումի վայրին, ու կը յիշեցնէ, անակնկալ կերպով, դարմանումի միջավայրը՝ այնպէս ինչպէս հիմնարկութեան վերածուած է Ֆրոյտի կողմէ: «Սոֆա»ն (արաբերէն եզր) շատ աւելի հարուստ միջավայրի մը մասին մտածել կու տայ՝ բարձիկներով ու գորգերով: Մեծ մայրս այս երեք բառերէն մէկը կամ միւսը կը գործածէր առանց զանազանութիւն դնելու անոնց միջեւ՝ թրքերէն բառերով լեցուն իր նախնական «հայերէն»ին մէջ: Բայց « սոֆա»ն աւելի ճշգրտօրէն կը համապատասխանէ յիշատակներու:

xi. Սօրենական մեծ մայրս, որուն մասին է խօսքը, ինչպէս ընտանիքին պէս պուրսացի էր: Այս մանրամասնութիւնը վստահաբար կարելոր դէր խաղացած է իր որոշումին մէջ, երբ, 1928-ին, ընդունած է այցելութիւնը միւս մեծ մօրս, որ եկած էր աղջկանը ձեռքը խնդրելու իր տղուն համար: Իրենց հայրերը, լքուած անապատին մէջ, հոն չէին այս պարտականութիւնը կատարելու համար, բայց այրիները կ'ապահովէին անոնց ներկայութիւնը՝ պահպանելով ամենութիւնը:

xii. Զորնէյ, *Նիքոմէտ*, տող 132 եւ 771 :

xiii. Նոյն, 782 - 786:

xiv. Նոյն, 1712 - 1713: Այս տողերը յիշատակում լին արդէն Ա. Միլասեանի կողմէ «Հայկական հարցը»ի մէկ նօթին մէջ, *Էսփրի*, 1967 ապրիլ:

xv. Սումկայիթի ջարդերուն մասին (28 - 29 փետրուար 1988) տեսնել Զլէր Մուրատեանի յօդուածները *Թան Մոտերնի / Հայաստան-Սփիւռք* բացառիկ թիւին մէջ, Մեմուար Է մոտերնիթէ (1988 սեպտեմբեր) :

xvi. Յատկապէս՝ Ռասիւնի Անտրոմաքը, որ իր աքսորուած այրիի ճակատագիրը կ'ոգեկոչէ, Մայքըլ Արլէի «Ճամբորդութիւն դէպի Արարատ»ը, Մարթէն Մելքոնեանի »Լը Մինիաթիւրիսթ»ը, Լա Փլաս, Անի Երևոյի «Կին մը»ն, Էվա Թոմայի «Լը վիոլ տիւ սիլանս»ը:

xvii. Հեղինակը համաթարգմանիչ է Ֆրոյտի 1970-էն ի վեր եւ ներդաշնակումի պատասխանատու Ամբողջական երկերու հրատարակիչ խումբին մէջ, Փրետ Իւնիվերսիթէր տը Ֆրանս:

xviii. Տեսնել *Լիպերասիոնի* առաջին էջի նկարը «SOS Արմենի» (12 դեկտեմբեր 1988): 9 դեկտեմբերի թիւը առաջին էջին վրայ կը կրէր «Հայաստան. Անէծքը» վերտառութիւնը:

xix. Տեսնել 15 1988-ի *Փարի Մաշի* էջ 70 / 71-ի նկարը. «Մահճակալ մը, պուպրիկ մը. ահա ինչ որ կը մնայ իրենց աշխարհէն»:

xx. *Լը Մոնտ*, 19 դեկտեմբեր 1988, *Լորան Կրէյսամէր*, «Հազարաւոր հայեր մահացած լքումէ...»

xxi. Նոյն:

xxii. Ռոսե Պասթիտն է որ առաջին անգամ 1931-ին մարդկային գիտություններու մարզին մէջ խօսած է աշխատանքի այս ձեւին մասին իբրեւ «արդիւնաւոր» տարր մը հայկական մշակոյթին մէջ. «Վալանսի հայերը» , *Ռըվիւ տը Սոսիոլոժի*, թիւ 1-2: Կը կարծեմ որ ան կեդրոնական սիւթն է նաեւ Զանրի Վերնետոյի *Մայրիկին*, Լաֆոն, 1995:

xxiii. Կեթէի *Վիլիելմ Մայսթերին* Գ. երգը: Տառացի թարգմանութիւն մըն է իմս: Կարելի է աւելի վայելուչ թարգմանութիւն մը գտնել Օպիէի երկլեզու ժողովածուին մէջ, 1951, *Կեթէ, Բանաստեղծութիւններ Բ*:

xxiv. « *Ուվրը մուա...*»ի յառաջաբանին վերնագիրը:

xxv. Տեսնել v նօթը:

xxvi. Նոյն:

xxvii. Յիշատակուած Թերնոնի կողմէ, «Լէ գ'Արմենիէն», Սեյ, 1977, էջ 2684 Թեւիլիբեանի դատավարութեան թիւ 13 փաստաթուղթը, Արամ Անտոնեանի հրատարակած Զայաստանի ջարդերու պաշտօնական փաստաթուղթերէն առնուած, Փարիզ, Տպ. Թուրապեան, 1920, էջ 132-133, (ընագիրի պատճեն):

xxviii Զատուած Վահրամ Ալթունեանի օրագիրէն տպուած «*Ուվրը մուա...*»ի մ' Զորնէյ, *Լիքոմէտ* (1651), տող 1713:

Վ Ե.Ալթունեան, «*Ուվրէ մուա սեյլըման լէ շըմէն տ'Արմենի*», *Էօն ժէնոսիտ օ տեզեր տը լիւքոնսիան*: Յառաջաբան Ռընէ Զատի) , Լէ Պէլ Լէթր / Զոնֆլիւան փսիքանալիթիք, 1999, 2003: Զայերէն թարգմանութիւն՝ Գրիգոր Շահինեանի եւ Կարին Չոհրաբեանի, Անթիլիաս, 2001: Գործի տարածումի մասին կարծիք կազմելու համար՝ դիմել Մեծի Տանն Կիլիկոյ Կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս, Լիբանան, Օր. Սիւզի Յովհաննէսեանին, 00961 - 4 - 41 00 01, bookstore@armenianorthodoxeurch.org

Վ Լոյս տեսած *Լէ Թան Սոտերն*»ի թիւ 353ին մէջ, 1975ի դեկտեմբերին:

Վ Տեսնել նաեւ, յիշուած «*Ուվրը մուա...*» Էն գատ, *Լա Սիւրվիվանս / Թրատիւիր լը թրոմա քոլէքթիֆ* (յառաջաբան եւ վերջաբան Փ. Ֆետիտայի, Ռ. Զատի) , Փարիզ, Տիւնօ / Էնքոնսիան Է քիւլթիւր, 2000: *Լ'Էնթրատիւզիպլը, / Տեյ, մէմուար, թրանսմիսիոն*, Տիւնօ, Փսիշիսմ, 2005:

Վ Այս ձեռագիրը, «Բոլոր կրածներս 1915-Էն 1919 տարիներուն» Վահրամ Ալթունեանի (1901 - 1970) , «Յեղասպանութեան մը ահաբեկչութիւնը» վերնագրուած իմ կողմէս, ամբողջութեամբ տպուած է 1982-ի փետրուարին *Թան Սոտերնի* թիւ 447-ին մէջ եւ ներառուած «*Ուվրը մուա...*» ի մէջ: Չայն թարգմանած է եւ նօթերով ու վերջաբանով օժտած Գրիգոր Պըլտեանը, գրող եւ դասախօս Ինալքոյի, որուն խելամուտ նօթերը եւ յառաջաբանը պէտք է կարդալ՝ տեղադրելու համար այս *Օրագիրը* ուրիշ նոյն ժամանակ գրուած «հում» վկայութիւններու շարքին եւ իր պատմական, աշխարհագրական, լեզուական յեռումին մէջ:

vi Ռընէ Զատ. «*Լը Սիւժէ տը լ'Էրիթած*», *Թրանսմիսիոն տը լա վի փսիշիք անթրը ժէնէրասիոնի* մէջ, Տիւնօ / Էնքոնսիան Է քիւլթիւր, 1993, էջ 45: Յիշատակուած իմ կողմէս *Լ'Էնթրատիւզիպլի* մէջ, էջ 147:

vii Զայերէն թարգմանութիւն Ֆրոյտի կողմէ գործածուած եզրին իր *Երագի մեկնաբանութիւնը* գործի տեսաբանութեան մէջ:

viii Ֆրոյտի կողմէ գործածուած եզր ժամանակի իր ըմբռնումին կապակցութեամբ: Փորձերը բարեփոխուած են յետագային նոր փորձառութիւններու լոյսին տակ: Այս ձեւով անոնք հոգեբանական նոր գործօնութիւն մը կ'ունենան:

ix «Ուվորը մուս...» , էջ 116:

x «Սետիր»ը (արաբոթրքերեն եզր) իբրև մահճակալ եւ օթոց ծառայող կահ մըն է աղքատ միջավայրի յատուկ: «Տիւան»ը (պարսկերեն եզր), կարելոր գրութիւններու ժողովածու է նաեւ, քերթուածներու հատոր: (Օր. Կեթէի տիւանը): Պատկեր, որ խորքին մէջ էական խօսքերու կը վերաբերի եւ անոնց արտաբերումի վայրին, ու կը յիշեցնէ, անակնկալ կերպով, դարմանումի միջավայրը՝ այնպէս ինչպէս հիմնարկութեան վերածուած է Ֆրոյտի կողմէ: «Սոֆա»ն (արաբերեն եզր) շատ աւելի հարուստ միջավայրի մը մասին մտածել կու տայ՝ բարձիկներով ու գորգերով: Մեծ մայրս այս երեք բառերէն մէկը կամ միւսը կը գործածէր առանց զանազանութիւն դնելու անոնց միջեւ՝ թրքերէն բառով լեցուն իր նախնական «հայերէն»ին մէջ: Բայց « սոֆա»ն աւելի ճշգրտօրէն կը համապատասխանէ յիշատակներու:

xi. Մօրենական մեծ մայրս, որուն մասին է խօսքը, ինչպէս ընտանիքին պէս պուրսացի էր: Այս մանրամասնութիւնը վստահաբար կարելոր դէր խաղացած է իր որոշումին մէջ, երբ, 1928-ին, ընդունած է այցելութիւնը միւս մեծ մօրս, որ եկած էր աղջկանը ձեռքը խնդրելու իր տղուն համար: Իրենց հայրերը, լքուած անապատին մէջ, հոն չէին այս պարտականութիւնը կատարելու համար, բայց այրիները կ'ապահովէին անոնց ներկայութիւնը՝ պահպանելով ավանդութիւնը:

xii. Զորնէյ, *Նիքոմէտ*, տող 132 եւ 771 :

xiii. Նոյն, 782 - 786:

xiv. Նոյն, 1712 - 1713: Այս տողերը յիշատակում են արդէն Ա. Միւսսեանի կողմէ «Յայկական հարցը»ի մէկ նօթին մէջ, *Էսփրի*, 1967 ապրիլ:

xv. Սումկայիթի ջարդերուն մասին (28 - 29 փետրուար 1988) տեսնել Զլէր Սուրատեանի յօդուածները *Թան Մոտերի / Յայաստան-Սփիւռք* բացառիկ թիւին մէջ, Մեմուար է մոտերնիթէ (1988 սեպտեմբեր) :

xvi. Յատկապէս՝ Ռասինի Անտրոմաքը, որ իր աքսորուած այրիի ճակատագիրը կ'ոգեկոչէ, Մայքըլ Արլէի «Ճամբորդութիւն դէպի Արարատ»ը, Մարթէն Մելքոնեանի »Լը Մինիաթիւրիսթ»ը, Լա Փլաս, Անի Երևոյի «Կին մը»ն, Էվա Թոմայի «Լը վիոլ տիւ սիլանս»ը:

xvii. Յեղինակը համաթարգմանիչ է Ֆրոյտի 1970-էն ի վեր եւ ներդաշնակումի պատասխանատու Ամբոջական երկերու հրատարակիչ խումբին մէջ, Փրես Ինիվերսիթիեր տը Ֆրանս:

xviii. Տեսնել *Լիպերասիոնի* առաջին էջի նկարը «SOS Արմէնի» (12 դեկտեմբեր 1988): 9 դեկտեմբերի թիւը առաջին էջին վրայ կը կրէր «Յայաստան. Անէծքը» վերտառութիւնը:

xix. Տեսնել 15 1988-ի *Փարի Մաշի* էջ 70 / 71-ի նկարը. «Մահճակալ մը, պուպրիկ մը. ահա ինչ որ կը մնայ իրենց աշխարհէն»:

xx. *Լը Մոնտ*, 19 դեկտեմբեր 1988, *Լորան Կրէյսամէր*, «Յազարաւոր հայեր մահացած լքումէ...»

xxi. Նոյն:

xxii. Ռօժէ Պասթիտն է որ առաջին անգամ 1931-ին մարդկային գիտութիւններու մարզին մէջ խօսած է աշխատանքի այս ձեւին մասին իբրև «արդիւնաւոր» տարր մը հայկական մշակոյթին մէջ. «Վալանսի հայերը» , *Ռըվիւ տը Սոսիոլոճի*, թիւ 1-2: Կը կարծեմ որ ան կեդրոնական նիւթն է նաեւ Յանրի Վերնէյի *Մայրիկին*, Լաֆոն, 1995:

xxiii. Կեթեի *Վիլիելմ Մայսթերին* Գ. երգը: Տառացի թարգմանություն մըն է իմս: Կարելի է աւելի վայելուչ թարգմանություն մը գտնել Օպիեի երկլեզու ժողովածուին մէջ, 1951, *Կեթե, Բանաստեղծություններ Բ*:

xxiv. « *Ուվրը մուա...* »ի յառաջաբանին վերնագիրը:

xxv. Տեսնել v նօթը:

xxvi. Նոյն:

xxvii. Յիշատակուած Թերնոնի կողմէ, «Լէ գ'Արմէնիէն», Սեոյ, 1977, էջ 2684 Թեւիլիբեանի դատավարութեան թիւ 13 փաստաթուղթը, Արամ Անտոնեանի հրատարակած Հայաստանի ջարդերու պաշտօնական փաստաթուղթերէն առնուած, Փարիզ, Տպ. Թուրապեան, 1920, էջ 132-133, (բնագիրի պատճեն):

xxviii Հատուած Վահրամ Ալթունեանի օրագիրէն տպուած «*Ուվրը մուա...*»էջ: